

ZBOGOM, RADNIČKA KLASO, NA SCENI SU NACIONALISTI¹
Kratak osvrt na historiju rada i nastanak radničke klase

**FAREWELL, WORKING CLASS. THE NATIONALISTS TAKE
FROM HERE²**

**A short overview of the working classes' history, activities and
founding**

Socijalizam kao društveni poredak bio je nova i mobilizirajuća ideja dvadesetog stoljeća velikih masa, pogotovu radništva. Na prelomu dva stoljeća i na prelomu industrijskog razvitka, kada dolazi do masovne proizvodnje i apsorpiranja radne snage na jednom prostoru u okviru tvornica i industrijskih centara, nastajale su ideje o tome kako urediti odnose u sferi rada, kako uspostaviti novi sistem vlasti nakon Prvog svjetskog rata kada nestaju do tada dominantna i vladajuća carstva. Promjene su bile velike i nasilne ali i sa velikim izazovom za traganjem za novim osnovama na kojima ne počiva samo vlast već i prava građana a napose prava radnika. Vladajuće ideje socijalutopista su bile na neki način vizija za rušenje starih poredaka vlasti i traganje za novim u kojima će imati primat rad i nominalni njegovi predstavnici. U takvim historijskim okolnostima dolazi do radikalnih revolucionarnih pokreta čija je osnovna ideja da sredstva za proizvodnju budu u društvenom ili zajedničkom vlasništvu i da se, koliko je to moguće, tržišna razmjena zamijeni drugačijom raspodjelom koja bi se temeljila na društvenim potrebama.

---

1 Ovaj tekst u nešto izmijenjenoj i skraćenoj verziji prezentiran je u okviru diskusije „Radnici i socijalizam, uloga radnika u urušavanju socijalizma; radnici i socijalistička država“ održane 30. marta 2013. godine u Beogradu u organizacije Centra za kulturnu dekontaminaciju, a pod pokroviteljstvom Evropske unije, te su njegovi pojedini dijelovi dostupni u elektronskim i printanim medijima.

2 In a slightly changed and abbreviated form, this text was presented within the discussion “Workers and Socialism – The Role of Workers in the Socialism’s Collapse; Workers and the Socialist State” that was held in Belgrade on 30 March 2013. Under the EU auspices, the Center for Cultural Decontamination had organized the discussion. Excerpts of the text are available in print or electronic media.

Povijest rada je, zapravo, povijest razvoja društva, a posebno socijalizma. Nije moguće razdvojiti jedno od drugog. Osnova nastanka socijalizma je solidarnost i zajednička sudbinska povezanost sa drugim radnicima u procesu rada ali i života. Rad je osnovna pokretačka snaga koja doprinosi da se razvija društvo i da se poboljšava materijalni i socijalni položaj radnika i njihovih familija. U osnovi svakog društvenog napretka i razvoja stoji rad. Danas se prave velike razlike u poimanju ili terminološkom shvatanju rada. Povijesno se pod radom podrazumijevalo sve ono što je doprinosilo da se stvara nova vrijednost i što je imalo za osnovu tehnički i tehnološki napredak. Dakle, povijesno gledano rad je i fizički i umni proces usmjeren na stvaranje novih dobara ili stvaranje vrijednosti u svrhu čovjekovih potreba i općeg društvenog napretka. U novije doba prisutna je distinkcija između umnog i fizičkog rada. Na toj osnovi izvršena je podjela društva na slojeve, staleže i klase, sve s ciljem da se umanju značaj čovjeka i njegovog doprinosa nasuprot moći kapitala ili samog poretka.

Osnova radničkog udruživanja i djelovanja je solidarnost i kolegijalnost. Ona je bila u najranijoj fazi organiziranja izraz nužnosti, da bi kasnije prerasla u potrebu. Još je Dirkem u teorijskom smislu uspostavio dva tipa solidarnosti i to mehaničku i organsku. Kao modeli društvene solidarnosti afirmirali su se i razvili zavisno od snage država i moći sistema.

Radnici su prihvatili pisana ali i nepisana načela i pravila, uspostavili etiku odgovornosti za sudbinu svojih kolega i sudbinu rada nasuprot poslodavcu, njihovoj moći ali i moći sistema vlasti putem svojih raznih oblika organiziranja, od socijaldemokratskih partija do radničkih udruženja, tj. sindikata.

Iz tog principa razvile su se druge organizacije koje su u datim historijskim okolnostima bile značajnije ili sadržajnije, ali u svojoj osnovi uređivana je pozicija radnika koja nije bila blagonaklono gledana od snaga koje su htjele veću i jeftiniju radnu snagu koja je u osnovi industrijskog društva i bržeg ukupnog društvenog napretka.

Nastanak i razvoj sindikata, a kasnije i sindikalnog pokreta, svakako je bio buran, mogli bismo s pravom reći da je bitno usmjeravao historijske tokove pogotovo u devetnaestom i dvadesetom stoljeću. Radnički nemiri,

pokreti velikih razmjera, revolucije i promjene stanja bitna su sadržina radničkog aktiviteta i pokreta. Druga je stvar koliko su određene političke snage i ideje koristile radnike za svoje interese i za iskrivljivanje slike rada i ekonomsko-socijalnog napretka. Historija o tome sudi, ali je svakako nezaobilazna činjenica da su radnici u devetnaestom i dvadesetom stoljeću bili i ostali pokretači promjena prije svega u procesu rada, industrijskog i tehničko-tehnološkog napretka, do pokreta za demokratizaciju i rušenje autoritarnih modela vlasti.

Nerijetko su radnici ostajali iza događaja, na marginama društvenih zbivanja i kao bitan faktor za opravdavanje pogubnih politika i poteza vlasti koje su njima manipulirale i držale ih u rezervatima kao one koji su krivi za njihove promašaje. Opet da se pozovemo na historijsko iskustvo, sve promašaje politika i sistema vlasti revnosno su plaćali radnici. Zato su oni neugodni svjedoci i akteri koji korigiraju politike i sisteme i koji imaju dalekosežno značenje u ljudskoj civilizaciji i svojoj borbi za bitnost rada i zarada, za život i za egzistenciju sebe i svojih porodica, za opstanak država, za materijalni i socijalni razvitak, za procese promjena koje sa sobom nosi ekonomska moć ali i za procese koje označavamo globalizacijom i demokratizacijom.

S pravom možemo reći da u središtu društvenih promjena stoji rad, stoje radnici sa svim svojim potrebama ali i sa svim svojim osobnostima. Ovoj tezi bi funkcionalisti pridodali da je u središtu promjena konflikt snaga rada sa snagama moći, otpora, konzervativizma i retrogradnosti. Konflikt ili konsenzus za radnike nije bio izbor već nužnost. Nisu birali poziciju, ona im je nametana, izbor je uvijek bio samo otpor ili potčinjavanje koje je nerijetko vodilo ugnjetavanju i siromašenju i rada i materijalne osnove. Po svom izboru radnici nisu bili usmjereni samo progresu i pozitivnim promjenama. Naprotiv, iz sukoba u sferi rada mijenjalo se stanje i uspostavljali odnosi koji su imali za cilj drugačije pozicije radnika u procesu rada i raspodjele, do promjene društvenih uvjeta, drugačiji poredak snaga i prinuđenost vlasti da reagiraju kako bi zadržale legalitet i posrednika interesa svojih građana.

U osnovi, socijalne ideje i pozicija radnika u procesu rada bile su mobilizirajuće i revolucionarne i obilježile su dvadeseto stoljeće. Nakon velike oktobarske revolucije 1917. godine u Sovjetskom savezu to više nisu bile mobilizirajuće i revolucionarne ideje već i društveni pokreti

za uspostavljanje državnih uređenja u kojima su osnovu činili socijalne ideje, ideje pravde u raspodjeli i raspolaganju materijalnim i društvenim dobrima. Nakon Drugog svjetskog rata veliki broj evropskih zemalja pod historijskim okolnostima uspostavljaju vladajući socijalistički poredak i sistem vlasti. U te zemlje spada i Jugoslavija koja je u toku Drugog svjetskog rata imala dvostruku djelatnost: pored borbe za oslobođenje od snaga fašizma uporedo se odvijao proces ekonomske i vlasničke transformacije u socijalistički model vlasti. Taj model vlasti podrazumijevao je i nove subjekte koji čine osnovu novog društvenog uređenja. To su bili radnici sa svojim autentičnim predstavnicima u novom političkom organiziranju. Socijalistički koncept vlasti polazio je od načela vladajuće socijalne ideje da su radnici nominalni nosioci vlasti, a njegovi predstavnici sindikati i autentični predstavnici odnosno članovi komunističke partije. Način organiziranja i partije i sindikata kao i način raspodjele materijalnih dobara bio je različit u različitim zemljama i ostaju izvan interesa ove naše analize.

Osnovne karakteristike vlasti radničke klase

Ono što za ovu priliku bitno jeste da поближе pogledamo socijalistički model vlasti u Jugoslaviji koji je bio različit u odnosu na druge socijalističke zemlje. Ta razlika se ogleda upravo u poziciji radnika i njihovoj ulozi u društvu. Naime, u Jugoslaviji je izgrađivan drugačiji socijalistički model koji se nominalno označavao samoupravnim ili radničkim samoupravljanjem.

Samoupravljanje je univerzalna kompleksna kategorija koja uključuje u sebe idejne, političke, socijalno-ekonomske, filozofske, političko-pravne i mnoge druge aspekte društvenih procesa i odnosa koji su se izgrađivali skoro četrdeset godina i koji su zadobijali različite forme i dimenzije. Teorija i praksa samoupravljanja polazila je od koncepcije Marksove komune, najzad nađenog oblika u kome će se ostvariti „oslobođanje rada“, tj. shvatanja demokratije kao „samoodređenja naroda“, što je značilo stavljanje čovjeka u žižu sistema; Lenjinovog shvatanja Sovjeta, čiji se delegati konstituiraju kao državna vlast, „organizacija revolucionarnih masa konstituisana kao država“. U osnovi socijalističkog samoupravnog sistema u teorijskom smislu bio je čovjek sa svojim konkretnim interesima, koje je mogao slobodno izraziti, povezati i uskladiti sa općim interesima i ciljevima društvene zajednice.

Samoupravljanje je kao oblik društvenog uređenja prošlo više faza. Prva faza ogleda se u ideji i konceptu Zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od radnih kolektiva koji je donesen 27. 1. 1950. Tim zakonom je radničko samoupravljanje uspostavljeno kao institucija društveno-političkog sistema preko vijeća proizvođača. Ustavnim zakonom od 1953. godine prošireno je društvenim upravljanjem u školstvu i nauci, a nešto kasnije u oblasti zaštite narodnog zdravlja, kulture, umjetnosti, socijalnog osiguranja i drugih društvenih službi. U njima su uspostavljeni mješoviti organi samoupravljanja, savjeti i odbori koje sačinjavaju predstavnici radnog kolektiva i društvene zajednice. Ustavom od 1963. godine samoupravljanje je postalo opći sistem upravljanja u svim djelatnostima i društveno-političkim zajednicama. U saveznoj, republičkim i pokrajinskim skupštinama uvedena su vijeća radnih zajednica, privredno, prosvjetno-kulturno, socijalno-zdravstveno i organizaciono-političko vijeće, a u skupštinama općina, zavisno od stepena društveno-ekonomske razvijenosti, jedinstveno ili više vijeća radnih zajednica.

Normativno idejno i teorijsko uređenje nije bilo i praktično izvedeno. Raskorak između teorijskog koncepta i prakse osjećao se na svakom mjestu. Samo društvo bilo je preideologizirano, a sami radnici glorifikovani kao nosioci vlasti i oni koji odlučuju o svim pitanjima ne samo u svom preduzeću već i u društvu. Socijalistička Jugoslavija imala je izuzetno dinamičan industrijski razvoj. U skoro svim republikama i pokrajinama zaposlenost se stalno povećavala tako da bismo osamdesetih godina mogli govoriti o izuzetno razvijenoj privredi i velikoj radničkoj klasi koja se konstituisala i oblikovala kroz sindikalnu organizaciju i vladajuću partiju i njenu idejnu modelaciju.

Prednosti socijalističke države i radničkog samoupravljanja ogledale su se u nekoliko komponenta, od kojih ćemo navesti samo neke:

1. radnici su imali veliki identitet sa svojom firmom i njenim proizvodnim programom;
2. osjećaj pripadnosti ogledao se i kroz odlučivanje o raspodjeli sredstava za lične dohotke i druga primanja;
3. velika sigurnost zaposlenja i sigurnost radnog mjesta. Naime, radnici su teško mogli biti otpušteni, a ukoliko bi do toga i došlo, razvijena je bila socijalna osjetljivost

- za probleme i rješavana su ta pitanja na političkoj razini općina, regija, republika;
4. razvijena socijalna politika koja je funkcionirala u okviru preduzeća (rješavanje stambenog pitanja, dodjela kratkoročnih i dugoročnih stambenih kredita, korištenje godišnjih odmora i radničkih odmarališta itd.);
  5. razvijena zdravstvena zaštita, besplatna zdravstvena zaštita i liječenje (bez dodatnih troškova izvan izdvajanja u okviru dohotka), dostupnost i korištenje banjско-rekreativnih centara i konzumacija njihovih usluga uz malu ili nikakvu participaciju;
  6. visoki standardi zaštite na radu i korištenje benefita koji su usmjereni za nadoknadu za određene štete nastale na radu i na posljedice radnika;
  7. visok nivo solidarnosti radnika kroz svoje sindikate istina složeno organizirane od osnovne organizacije preko republičkih centrala do sindikata Jugoslavije;
  8. velika solidarnost i ulaganje u radničko obrazovanje i doškolovanje. S obzirom na stalno razvijajuću tehnologiju i industriju nužno se nametala potreba za obrazovanjem radnika kako onih uz rad tako i radničke djece od predškolskog do univerzitetskog obrazovanja besplatno;
  9. razvijena socijalna zaštita od podsticanja nataliteta putem doplatka, pa do drugih oblika solidarnosti koji su radnici i njihovi sindikati veoma široko koristili;
  10. veoma široko rasprostranjena radnička solidarnost kroz razne oblike pomoći radnicima u drugim krajevima i drugim potrebama kao što su samodoprinosi za izgradnju velikih objekata, škola, domova zdravlja, univerziteta, sportskih centara, vodovoda i sl.

Nedostaci socijalističke države i radničkog samoupravljanja

Nedostaci socijalističkih država mnogo su širi i višedimenzionalni. Za ovu analizu važno je da sagledamo one aspekte koji se odnose na poziciju radnika:

1. veliki nedostatak se ogledao u prevelikom odlijevanju

- dohotka i zarada preduzeća kroz razne mehanizme koje je država uspostavljala za podmirivanje općedruštvenih potreba;
2. mala motivacija za rad i preveliki normativizam i prividnost u odlučivanju o raspodjeli dohotka i poslovanja preduzeća;
  3. preinstitucionaliziranost samoupravnih struktura od preduzeća do nivoa republika i saveznog nivoa te sivoškog organiziranja;
  4. ideologizacija, parcijalizacija i glorifikacija radnika za potrebe partijskih struktura kao ornamenta suprotnih političkih interesa koji su se kasnije počeli javljati u prvom redu između razvijenih i nerazvijenih regija, a kasnije između republika i pokrajina te na kraju između novih koncepata uređenja savezne države;
  5. slabljenje radničke solidarnosti i interesa rada nasuprot nacionalnim i političkim interesima koje su projicirale partije socijalističke orijentacije;
  6. nejasne reforme i nedovoljno jasno prezentirana kriza socijalizma i njegovog sloma, te posljedice na jugoslavenski model;
  7. identifikacija radnika i partije vodila je ka homogenizaciji, a u kasnijim fazama i velikoj manipulaciji za ostvarivanje ciljeva određenih političkih grupa čiji interesi nisu bili interesi rada već širi interesi gdje su radnici bili masa i sredstvo njihovog realiziranja.

Nakon dosta pojednostavljene analize prednosti i nedostataka socijalističke države i radničkog samoupravljanja za poziciju i ulogu radnika, vidljivo je da je sfera rada bila osnova koja je bila izvođač radova rasturanja države i starog sistema ili modela vlasti. Naime, ideje i osmišljeni koncepti su došli sa strane iz centara političke moći.

Nesuglasnosti oko uređenja i preustroja zajedničke države, nesuglasice oko koncepta tranzicije i prelaska iz jednog sistema u drugi prelamale su se preko radničkih masa koje su počele da se valjaju ulicama većih gradova i republičkih centara. Samo one ideje i politike koje su bile prijemčive radničkim masama imale su šansu na uspjeh. Tako su radnici postali izvođači nacionalnih ideja i zasebnosti; nasuprot radu i radničkoj

solidarnosti, homogenizacija nije davala prostora pluralizmu i raciju, već histeriji i rušilaštvu.

Ideje koje su dolazile kao talas demokratskih procesa i rušenja socijalizma kao poretka vlasti radnici Jugoslavije nisu razumjeli kao rušenje socijalizma. Vladajuće ideje su išle za tim da se jugoslavenski model radničkog samoupravljanja neće srušiti i da će talas demokratskih procesa samo dalje demokratizirati procese rada. Glavno pitanje, teorijski i praktički, ogledalo se u zasebnosti identiteta regionalnih, republičkih, nacionalnih, religijskih i političkih sloboda te načinu konstituisanja novih političkih stranaka nasuprot bivšem jednopartijskom monopolu.

Pritom ne treba zaboraviti da su se na sceni našle velike društvene grupacije koje su također gubile pozicije i velike privilegije. One su bile dio državnog glomaznog aparata, politički balast starih struktura, vojni i policijski potencijali koji su ostajali bez posla i privilegija i koji su vješto potpomagali nove snage, a radnike marginalizirali i pretvarali u sredstvo. Medijska hajka vođena je na prostoru zadobijanja novog centra moći, a ne u prostoru demokratizacije i prava ljudi. Čitav taj proces odvijao se u nekoj konfuziji koja je na kraju rezultirala ne samo u rušenju socijalizma kao poretka već i u rušenju same države odnosno njenog teritorijalnog preustroja.

Tranzicija nije shvaćena kao proces koji treba stvaralački primijeniti i naći put kako izvesti promjene. Novih ideja nije bilo, očekivanja su bila velika, radnici su očekivali da će njihova demokratija donijeti promjene u talasu kao što je bio rušenje socijalističkih modela vlasti. Sva koncentracija moći radnika usmjeravana je ka novim političkim elitama i njihovim ponudama uređenja vlasti. S obzirom na poziciju koju su imale nove političke elite, davale su velika obećanja koja ih nisu obavezivala na realizaciju. Ideje mase su tako bile homogenizirajuće i vodile su neredu u sferi rada, nesnalaženju i marginalizaciji proizvodnje i pozicije radnika.

Radnici su za nove elite bili krivci za prošli sistem, njegove neslobode i neučinkovitosti, jer su nominalno bili nosioci vlasti. Masovna histerija kroz nacionalni identitet i homogenizaciju vodila je ka izbjavljenju iz krivnje koju su nosili radnici. Radnički protesti i štrajkovi su tako postajali mitinzi i odmjeravanje snaga novih političkih elita na društvenoj sceni čiji su učesnici bili radnici. Zato su se štrajkovi i protesti i odvijali

ispred vladajućih institucija, na trgovima i ulicama, a ne u tvornicama.

Nove političke elite i mediji stvorili su dimnu zavjesu da su nacionalna pitanja najvažnija pitanja države, da se rušenje socijalizma nije odvijalo u prostoru rada i kapitala već na prostoru novog kolektiviteta kao zasebnog identiteta. Glavna bitka se vodila za to ko će zadobiti vlast kako u republikama i pokrajinama tako i na nivou savezne države, a ne ko će i kako izvršiti tranzicijske promjene.

Zato s pravom možemo reći da je u Jugoslaviji posljednja faza socijalizma bio nacionalizam, a ne vlasnička tranzicija i zamjena jednog sistema drugim. Dakle, nacionalizam je bio ideja i sredstvo kojim je srušen socijalistički model vlasti ali i sistem radničkog samoupravljanja. Izvođači radova su bili sami radnici. Benefite su dobile nove političke elite, a račune promašaja i svojih i drugih uredno su podmirili radnici.

Istina, tome je doprinijela i strategija međunarodne zajednice koja je težila da razruši kompaktnu i razvijenu privredu i industriju koja je bila zaokružena kao proizvodni program i privredni sistem kroz velika preduzeća i kompanije koje su bile neki početni oblik multinacionalnih kompanija. Strategija pomoći za prestrukturiranje odvijala se kroz podsticanje i pomoć malim i srednjim preduzećima a ne velikim kompanijama koje su imale zaokružen ciklus proizvodnje i koje su mogle sačuvati razvojni koncept i transformirati se u konkurentna preduzeća na evropskom i svjetskom tržištu.

Primijenjenom formulom vlasničke tranzicije došlo je do atomizacije proizvodnje i do njenog gašenja. Krajnji rezultat je bio slabo ulaganje u nove proizvode i tehnologiju, što je vodilo nekonkurentnosti i nerentabilnosti i u krajnjem gašenju tih kapaciteta. Radnici su ostajali bez posla i postajali socijalni slučajevi, a ne snaga progresa i promjena.

Tu konstataciju potvrđuje činjenica da u svim republikama i pokrajinama danas nakon dvadeset godina u ukupnom broju zaposlenih nema polovina predratnog broja radnika, da su kapaciteti proizvodnje atomizirani i razdrobljeni i da su nove kompanije male snage i slabog dinamičnog razvoja. Radništvo je tako marginalizirano, a političke elite su dobile primat u raspolaganju onog što su oni u prethodnih četrdeset pet godina stvarali.

Proces privatizacije i pozicija radničke klase u BiH

Svi socijalni i konfliktni procesi u BiH odvijali su se još dramatičnije i u izraženijoj formi u odnosu na druge republike u okviru Jugoslavije. Umjesto u tranzicijske promjene, BiH je tonula u rat i stradanja, sa velikim ljudskim i materijalnim posljedicama. Nastala je dalja dezintegracija i parcijalizacija zemlje na etničkoj osnovi. Umjesto progresa, došlo je do regresije i retrogradnosti. Umjesto socijalnog i ekonomskog napretka, radništvo je tonulo u totalno sivilo i masovnu bijedu.

I sa historijske distance ali i sa stvarnog utjecaja može se ustvrditi da radnici Bosne i Hercegovine nisu nevini u tim procesima, sami su se opredijelili za nacionalne i nacionalističke stranke, podržavali su njihove rušilačke akcije, rušili su stari sistem a time i svoju poziciju koju su do tada imali. Učestvovali su na različite načine u privatizacijskim akcijama, devastacijama tvornica i podjelama po etničkim načelima i principima. Etničke stranke su ih vješto uvukle u rat i stradanje umjesto u rad i razvijanje materijalne osnove rada. Radnici su nerijetko i sami bili najostrasćeniji nacionalisti ali i ratnici. Naime, sama silina rata sa kojom su građani BiH a posebno radnici bili suočeni od 1992. do 1995. godine stvorila je pretpostavke za devastaciju i uništavanje privrednih kapaciteta, a time i devastaciju same države i njene funkcionalnosti. Izlaskom iz rata veliki broj radnika ostao je bez posla jer su njihove kompanije bile uništene prije svega ratnim djelovanjima i pomjeranjem stanovništva sa određenih područja po etničkim kriterijima, a oni sami su bili radna snaga sa malom upotrebljivošću jer ih je tehnika i tehnologija prevazišla, njihova znanja i vještine su bili zastarjeli. Nakon rata radnici nisu dočekali bolje, obećanja nacionalista su se raspršila, korist su imali samo oni, a radnici su počeli plaćati račune svojih promašaja. Nastupilo je vrijeme privatizacije i to modelom – ne Markovićevim po kome su radnici postajali vlasnici tvornica kroz dionice i certifikate – da se društvena i državna imovina raspodijeli na sve građana, a da se prodaja vrši kroz dva obrasca: malu i veliku privatizaciju. Prodaja vlasništva ili njegova distribucija išla je po modelu stranačke pripadnosti i stranačke koristi. Do nje su mogli doći ratni profiteri i oni koji su kroz nacionalističko nadvikivanje gurali radnike u rat zarad svojih ciljeva. Ta privatizacija dobila je ishod u ogoljenoj pljački stranačkih, ratnih i političkih profitera. Naime, privatizacija se odvila po principu prevare i prodaje imovine, tj. nekretnina preduzeća, po knjigovodstvenoj vrijednosti koja nije ni blizu bila stvarnoj i bez stvarne

vrijednosti ukupnog proizvodnog procesa preduzeća. Samo se tako moglo bogatstvo kojim je raspolagala privreda i radnici prodati u besćenje. Dobro je znano da su tvornice kao nekretnine knjigovodstveno malo ili beznačajno vrijedile; najveća vrijednost privrednih subjekata je bila u njihovoj proizvodnoj sposobnosti, tj. u radno sposobnoj snazi i proizvodnoj kompetenciji i tržištu koje su te kompanije imale. Preduzeća kao nekretnine nisu obavezivale na nastavak i pokretanje proizvodnje, već na rasprodaju onog čega su se nove elite dočepale i to u besćenje. Radnici su tako masovno ostajali bez posla (prema nepotpunim podacima u procesu privatizacije i prevare u nominalnoj terminologiji pretvorbe na području BiH bez posla je ostalo oko 400.000 radnika). Danas je to bar vidljivo da su na mjestima, tj. lokacijama tvornica i fabrika, nikli stambeni ili trgovački kompleksi. Ne samo da su naciopolitičke elite bile involvirane u sve te procese koje su pod izgovorom rušenja socijalističkog i komunističkog rušili materijalnu osnovu društva i pretvarali je u privatnu, siromašeći ne samo radnike već i sve građane, a bogateći sebe i zadobijajući vlast sredstvima koje su stvorile prethodne generacije. Da je ova konstatacija tačna, potvrđuje činjenica da nijedan ne samo nacionalni već ni politički spor nije bio između političkih elita, nominalno vlasti i stranaka u privatizacijskim procesima. Oni su se odvijali harmonično i bez bilo kakvih sporova u vlasničkom, teritorijalnom, funkcionalnom ili nekom drugom obliku.

Radi naučne istine mora se konstatirati da su i religijske elite takav pristup pothranjivale tražeći i svoj kolač ili udio, bilo da je riječ o novim imovinama i nekretninama ili vraćanju nekad izgubljenih posjeda ili su kroz te nezakonite rabote poboljšavale svoj materijalni položaj i položaj vjerskih zajednica. Kada bi se dala evidencija koliko je novih vjerskih (ne računajući obnovljene, ratom porušene) objekata sagrađeno na čitavom prostoru BiH, vidjelo bi se da su te investicije mnogo veće nego što su potrebe vjernika i da se te nekretnine iz postojeće zarade radnika i prihoda građana nisu mogle izgraditi ni za sto godina. Dakle, vjerske zajednice su na svoj način doprinijele siromašenju radnika i njihovoj socijalnoj bijedi, bogateći svoje fondove i svoje izvore nauštrb rada i potreba građana.

Onesposobljena država od nacionalpolitičkih elita nije se mogla niti je imala koncepte kako se nositi sa posljedicama takve politike. Prevelika obećanja koja su davana dospijevala su na naplatu. Država je svu socijalnu politiku projicirala kroz povoljnije uvjete penzioniranja radnika, boraca, invalida, raznih drugih socijalnih skupina ili slanjem na biro radnika koji

nisu imali neki od minimalnih uvjeta. Ono što danas posebno opterećuje i tako sumornu socijalnu politiku jeste nereformisan penzioni sektor. Penzioni sistem postao je prenapuhan i neizdrživ. Redistributivni penzioni sistem guta sve izvore prihoda države i sam će se urušiti. Nijedan napor nije učinjen da se sačuva proizvodnja i da se zapošljavaju radnici, da se ulaže u privredni oporavak, da se revitaliziraju preduzeća i u boljim uvjetima prodaju, što bi umanjilo udar na penzioni sistem i na njegovu mogućnost opstanka.

Vlasti su postale dominantne i prenormirale proces rada i uvele prevelike poreske i ine kontrole koje su za posljedicu imale da su se i ljudi pa i pogoni koji su mogli raditi polako počeli gasiti. Sve je to za posljedicu imalo veliki broj nezaposlenih radnika koji danas iznosi oko 45% stanovništva. O materijalnim štetama i posljedicama takvog koncepta privatizacije i poteza vlasti skoro da je nemoguće govoriti. Površnom analizom i računicom mogli bismo konstatirati da je on možda veći od ratnih šteta, ne računajući ljudske živote.

Sva sumorna socijalna i ekonomsko-egzistencijalna situacija opravdavala se etničkim podjelama i etničkim načinom predstavljanja i komponiranja vlasti na svim nivoima organizacije države. Punih dvadeset godina vlasti opstoje na nacionalnom i nacionalističkom konceptu koji udaljava sve građane od suštine problema i funkcije države. Vlast se zadobijala pomoću straha i ugroženosti Srba od Bošnjaka i Hrvata i obrnuto. Problemi radnika i njihovi interesi mjereni su kroz etno-nacionalnu prizmu, a ne kroz ekonomsko-socijalnu egzistenciju. Da bi održale ili zadobile vlast, političke stranke stalno su ulazile u nova velika obećanja za koja su unaprijed znale da su nerealna i neizvodljiva: invalidima velike invalidnine, braniocima beneficije penzije i beneficije, radnicima velike plaće i socijalna davanja, sigurnost radnog mjesta, svim drugim socijalnim kategorijama različita materijalna primanja. Da paradoks bude veći, nijedan spor nije nastao u procesu privatizacije i rušenja radničke, tj. društvene imovine i privatizacije preduzeća, niti u davanim obećanjima. Sve su se vlasti, i u entitetima i na drugim nivoima, odlično sporazumjele da sve prigrabe ono što misle da njima pripada, da upravljaju javnim preduzećima po načelu osvojene vlasti, a ne po načelu prava građana u čijoj su funkciji.

Sve je to za posljedicu imalo veliko siromaštvo i socijalno raslojavanje u kome je nestajao srednji sloj, tj. radnička klasa. Konstituisan je gornji sloj ili sloj bogatih koji su stekli bogatstvo na razne sumnjive

privatizacijske i druge kriminalne načine i donji sloj siromašnih koji čini skoro polovina stanovništva, dok se još jedna trećina nalazi na najnižoj skali socijalne izdržljivosti koji prerastaju u status siromašnih. Političke elite su u takvom odnosu postajale otuđene i socijalno neosjetljive za potrebe građana. One se već dugi niz godina bore da osvoje vlast i da putem iste dođu do što većeg vlastitog i stranačkog bogatstva.

Od nekadašnje moćne radničke klase, nakon reformskih i privatizacijskih promjena, danas su ostale marginalne i minorne društvene grupe koje ne predstavljaju više nikakvu opasnost za vlast i vladajući poredak. Primat na društvenoj sceni zadobile su političke stranke i nevladine organizacije. Nestankom socijalizma nestala je i radnička klasa kao njegova snaga promjena. Na scenu su stupili kapital, politika, globalizacija i radnička minorizacija. Socijalna pravda je zamijenjena korupcijom i kriminalom. Znanje i kompetencije su poništeni, na sceni su podobni i politički poltroni koji ruše i grabe što su stvorili socijalizam i radnička klasa. Tajkuni su novi vlasnici bez obaveza prema radu i radnicima.

Literatura

1. Fočo, Salih (1994), *Jugoslovenski kaos i bosanska tragedija*, Svjetlost, Sarajevo.
2. Fočo, Salih (2002), *Ogledi o tranziciji*, Dom štampe, Zenica.
3. Fočo, Salih (1989), *Štrajk između iluzije i zbilje*, Rad, Beograd.
4. Gidens, Entoni (2009), *Evropa u globalnom dobu*, Clio, Beograd.
5. Golubović, Zagorka (1999), *Ja i Drugi, antropološko istraživanje individualnog i kolektivnog identiteta*, Republika, Beograd.
6. Jovanović, Đokica (2012), *Prilagođavanje, Srbija i moderna; od strepnje do sumnje*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
7. Veselinović, Ana, Petar Atanacković, Željko Klarić (2012), *Izgubljeno u tranziciji*, Rosa Luksemburg Stiftung, regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd.

- *Enciklopedije samoupravljanja*, Savremena administracija i izdavački centar Komunist, Beograd, 1979.

- Ustav SFRJ, „Službeni list SFRJ“, 1985.